

فصلنامه: علمی - پژوهشی

کلام اسلامی، سال ۲۷،

شماره ۱۰۷، صفحه: ۱۰۷ - ۱۲۱

روش‌شناسی کلامی محقق کرکی

عبدالرحیم سلیمانی بهبهانی^۱

علی اصغر رضایی^۲

چکیده

محقق کرکی از عالمان برجسته شیعه در قرن دهم هجری است که شهرت او در علم فقه و اصول فقه بوده، و در سایر علوم نیز تبحر داشت. این اندیشمند، متناسب با نیازهای عصر خویش به مباحث کلامی، مخصوصاً امامت خاصه ورود پیدا کرده است. محقق کرکی در استدلالات کلامی خود از روش عقلی و نقلی استفاده کرده و از علومی چون منطق، معرفت‌شناسی، فلسفه، ادبیات، اصول و... بهره گرفته است. از دیگر ویژگی‌های روشی محقق کرکی می‌توان به بیان دیدگاه‌ها و نظرات فرقه‌ها و صاحب‌نظران در بسیاری از مواضع، و نقد و بررسی آنها اشاره نمود.

واژه‌های کلیدی: محقق کرکی، روش‌شناسی، روش کلامی، روش عقلی، روش نقلی.

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، رایانامه: (soleimani@isca.ac.ir).

۲. دانش پژوه سطح ۴، مؤسسه آموزش عالی امام صادق (ع) (نویسنده مسئول).

۱) زندگی نامه، شخصیت و آثار

علی بن حسین بن عبدالعالی عاملی - با کنیه «ابوالحسن» و لقب «محقق کرکی» - در سال ۸۷۰ هـ ق در روستای کرکِ نوح، از روستاهای جبل عامل لبنان و از توابع بعلبک، چشم به جهان گشود. تحصیلات ابتدایی خود را در همان منطقه شروع کرد و سپس برای فراگیری علوم دینی، وارد حوزه علمیه کرک شد. پس از آن به روستای «میس» رفت و از اساتید برجسته آن حوزه شناخته شد. چند سالی نیز در «جع» لبنان مشغول تحصیل بود و پس از آشنایی با علوم اسلامی در حوزه علمیه جبل عامل، رهسپار حوزه دمشق شد. شهر «الخلیل» و کشور مصر، دو مقصد بعدی او بود. ایشان در سال ۹۰۹ هـ ق به نجف هجرت کرد و در آن دیار مشغول تدریس بود که پیکی از دربار ایران و شاه اسماعیل صفوی بر او وارد شد و او را برای تلاش و کار به دربار ایران دعوت کرد. او در سال ۹۲۹ هـ ق مناصب رسمی را رها کرد و برای امر تدریس راهی شهر نجف شد، اما بار دیگر در سال ۹۳۵ هـ ق و در زمان شاه تهماسب پسر شاه اسماعیل اول، به ایران بازگشت، و بعد از پنج سال اقامت در ایران، در سال ۹۴۰ هـ ق که ۷۵ سال داشت مجدداً به نجف بازگشت و در ۱۸ ذی الحجه همان سال به وسیله زهر توسط عده‌ای از متعصبان اهل سنت به شهادت رسید؛ و در جوار مرقد امیر المومنین علیه السلام به خاک سپرده شد (ر.ک: قسطنطنی، ۱۴۰۲، ۵: ۷۴۴؛ امین، ۱۴۰۳، ۸: ۲۰۸ - ۲۱۰؛ حسون، ۱۴۲۳، ۱: ۱۸۷ - ۲۱۳).

۱. اساتید و شاگردان

محقق کرکی، علاوه بر اساتید و مشایخ شیعه، از عالمان اهل سنت نیز در فقه و حدیث بهره برده و اجازاتی از آنان گرفته است که می‌توان به اساتیدی هم‌چون ابی یحیی زکریا انصاری و کمال الدین ابراهیم بن محمد بن ابی شریف قرشی اشاره کرد. از بین اساتید امامیه می‌توان به علی بن هلال الجزائری، سید حیدر عاملی، ابراهیم بن الحسن الوراق الدراق، ابی یحیی زکریا انصاری، کمال الدین ابراهیم بن محمد بن ابی شریف قرشی اشاره نمود (حسون، ۱۴۲۳، ۱: ۱۸۷ - ۲۱۳، آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۱: ۱۳ و ۱۳۳؛ همو، ۱۴۳۰، ۶: ۹، ۳۶؛ خوانساری، ۱۳۹۰، ۷: ۱۶۹). تعدادی از شاگردان برجسته او عبارتند از: أبو البرکات، أبو المعالی، أحمد بن خاتون، حسن

استرابادی جرجانی، عبد العالی کرکی، عبد الله یزدی، محمّد استرابادی، محمّد ابهری حموی، نعمة الله حلّی، یحیی بحرانی (امین، ۱۴۰۳، ۸: ۲۱۰؛ سبحانی، بی‌تا، ۴۹؛ قمی، ۱۳۶۸، ۲: ۳۰۰؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۱: ۹۵ و ۲۶۴؛ ۴: ۱۰۰ و ۱۴۳؛ ۱۱: ۲۸۵؛ ۱۳: ۱۱۰؛ ۱۴: ۶۱؛ ۲۶: ۲۷۶).

۲. آثار

محقق کرکی عالمی پر تألیف است. تألیفات او بالغ بر صد کتاب و رساله و شرح در علوم مختلف می‌رسد:

الف) **آثار کلامی:** آثار کلامی محقق کرکی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱) آثار و کتب کلامی محض؛ در دسته اول، این کتب قرار می‌گیرند: تعیین المخالفین لأمر المؤمنین علیه السلام، جواب السؤال عن إثبات المعدوم، نجات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت، المطاعن المجرمية فی ردّ الصوفیة، اثبات الرجعة.

۲) کتبی که در کنار مباحث اعتقادی، موضوعات دیگری هم‌چون مباحث اخلاقی و فقهی نیز ذکر شده است. در دسته دوم می‌توان به رساله النجمیة و رساله اثنتا عشرة مسألة اشاره کرد.

البته محقق کرکی آثار دیگری هم‌چون: جامع المقاصد و رساله صلاة الجمعة نیز دارد که در آنها به برخی از معارف عقیدتی اشاره کرده است اما مطالب عقیدتی آنها، اندک بوده و در زمره کتاب‌های فقهی محسوب می‌شوند.

لازم به ذکر است هیچ‌یک از کتب و رساله‌های کلامی محقق کرکی، شرح یا تعلیقه بر متن خاصی نیست بلکه تمامی آنها متن تألیفی وی می‌باشد.

ب) **آثار فقهی:** جامع المقاصد، حاشیه ارشاد الأذهان، حاشیه اللعة الدمشقیة، حاشیه مختصر النافع. از این میان، کتاب جامع المقاصد - که شرح قواعد الاحکام علامه حلّی است - یکی از مهم‌ترین منابع فقهی شیعه است. نقل قولی از صاحب جواهر معروف است که گفته: اگر نزد فقیهی سه کتاب جامع المقاصد، وسائل الشیعه

۱. جناب شیخ محمّد حسون در کنار ذکر آثار کلامی محقق کرکی در جلد های مختلف کتاب «حياة المحقق الکرکی و آثاره» (که ۱۲ جلد می‌باشد)، در مجلد سوم، به آراء کلامی ایشان به صورت مجرّأ و با ترتیبی بر اساس اصول دین پرداخته است که چیش آن به شرح ذیل می‌باشد: تعریف علم کلام، توحید (صفات، حدوث عالم، غرض الهی، عدل، نبوت، امامت (عاققه و خاصه).

و جواهرالکلام باشد به کتاب دیگری نیاز ندارد؛ هم‌چنین صاحب عروه گفته است: سه کتاب جامع المقاصد، وسائل و مستند الشیعه نراقی، برای یک مجتهد کافی است (ر.ک: حسون، ۱۴۲۳، ۲: ۳۴۹).

ج) آثار اخلاقی: الدعوات و الفوائد، و... (حسون، ۱۴۲۳، ۲: ۳۱۰؛ قسطنطنی، ۱۴۰۲، ۵، ۷۴۴؛ امین، ۱۴۰۳، ۸: ۲۱۱؛ آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۳: ۴۳۶؛ ۴: ۹۳ و ۱۴۳ و ۲۱۸؛ ۵: ۸۸ و ۱۰۶ و ۲۷۹؛ ۷: ۱۴۴؛ ۱۳: ۱۷۵ و ۳۶۳ و ۳۸۰؛ ۲۲: ۲۸۰ و ۳۲۶؛ جمعی از مؤلفان، ۱۴۲۴، ۳: ۳۱۳).

ایشان در زمینه اجتماعی و سیاسی کتاب یا رساله مستقلی ندارد ولی ضمن آثار فقهی و کلامی خود به مباحثی هم‌چون ولایت فقیه، قضاوت و خراج پرداخته است (حسینی زاده، ۱۳۸۷، ۸۳).

۲) شیوه تدوینی و تألیفی محقق کرکی

متکلمان با توجه به اهداف و رسالت‌های کلامی (تبیین، اثبات و دفاع) آثار متعددی نگاشته و در آنها به شیوه‌های گوناگون عمل کرده‌اند. بیشترین تلاش محقق کرکی در حوزه اعتقادات، بر اثبات و دفاع از حریم ولایت و امامت متمرکز است. البته در ضمن آثار ایشان به طور اجمال، مطالبی پیرامون سایر مباحث اعتقادی به چشم می‌خورد، مثلاً در مقدمه دوم از رساله صلاة الجمعة در مورد ولایت فقیه نظرات قابل توجهی را مطرح کرده است (حسون، ۱۴۲۳، ۴: ۲۶۳).

محقق کرکی در هر سه مقام استنباط، اثبات و دفاع، از عقل و نقل استفاده کرده، گاهی ادله عقلی و گاهی ادله نقلی را مقدم کرده است. در بیان آراء و اقوال دیگران، گاهی نظر خود را مقدم کرده، و گاهی به عکس عمل کرده است.

با ذکر این مقدمه، به تبیین روش تدوینی محقق کرکی در آثار کلامی‌اش می‌پردازیم:

نفحات اللاهوت فی لعن الجبیت و الطاغوت: این کتاب در زمان شاه اسماعیل صفوی نوشته شده و در آن از جواز لعن کردن نواصب و معاندان امام علی علیه السلام سخن گفته است، و از پنج فصل تشکیل شده است. محتویات این فصول، به ترتیب عبارتند از: معنای لعن، عبادت بودن لعن، افرادی که مورد لعن قرار گرفته‌اند، وجوب یا جواز لعن و نقد نظریه عدالت صحابه. هرچند در این رساله از روش نقلی و عقلی استفاده کرده ولی بهره بیشتر ایشان در سه مقام استنباط، استدلال و دفاع، از کتاب، سنت و

تاریخ می‌باشد، و در مقام استنباط، از دلایل عقلی هم بهره برده است.

تعیین المخالفین لأئیر المؤمنین علیه السلام: محقق کرکی، در این کتاب به معرفی مخالفان امام علی علیه السلام و منحرفان از راه ایشان پرداخته و انگیزه دشمنی آنها را با استفاده از کتاب، سنت و وقایع تاریخی بیان می‌کند. هر چند در مقام استنباط هم از نقل بهره برده و هم از عقل، ولی استفاده بیشتر ایشان از ادله نقلی می‌باشد. ایشان بعد از ذکر یک مقدمه، نام ۲۱ نفر از مخالفان امیرالمؤمنین علیه السلام را ذکر کرده، ۱۸ نفر را نفرین، و در مورد ۳ نفر توقف می‌کند.

اثنتا عشرة مسألة: در این رساله، دوازده مسأله مورد بحث قرار گرفته که نه مسأله‌ی آن، فقهی و یک مسأله، منطقی و دو مسأله هم کلامی است. مسأله اول این رساله که مربوط به مباحث منطقی است به مفهوم‌شناسی الفاظی همچون: مفرد، مرکب، مجاز و بیان اقسام دلالت پرداخته است. در مسأله دوم و دوازدهم کلامی این رساله که موضوع آن، حدوث عالم و اثبات غرضمندی خداوند می‌باشد، هم در مقام استدلال، هم استنباط و هم دفاع، از ادله عقلی و فلسفی بهره گرفته است. وی در این رساله ابتدا اقوال فلاسفه را تحت عنوان «نظر الحکیم»، و سپس آراء مختلف متکلمان شیعه و اهل تسنن را مطرح کرده و با ادله عقلی و فلسفی، نظر اجتهادی خود را ذکر کرده و در پایان از ادله نقلی (آیات و روایات) به عنوان شاهد استفاده می‌کند.

النجمية: محقق کرکی در این رساله کم حجم، مطالب کلی کلام و فقه که هر مکلفی باید به اندازه لازم از آنها بهره‌مند باشد را بیان کرده است. این رساله دارای دو بخش کلامی و فقهی می‌باشد. ایشان در بخش اول، اصول دین را به ترتیب توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد در پنج فصل به صورت خیلی خلاصه تبیین می‌کند، و برای اثبات آموزه‌های اعتقادی، از عقل، نقل و گزارشات تاریخی به انفراد یا به نحو ترکیبی بهره می‌برد. در فصل اول که بحث از توحید است از روش عقلی و نقلی بهره می‌برد.

از باب نمونه، در بحث توحید (فصل اول)، با تقسیم موجودات به ممکن و واجب، خداوند را از اوصاف موجودات حادث تنزیه می‌کند، و هم‌چنین آیه شریفه ﴿لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ﴾ را شاهد این مدعا قرار می‌دهد (همان، ۲۰).

در بحث عدل (فصل دوم) به استناد قاعده حسن و قبح عقلی، خداوند را از

ارتکاب قبائح و اخلال به واجب تنزیه می‌کند (همان).

در بحث نبوت (فصل سوم) برای اثبات نبوت و رسالت و خاتمیت پیامبر اکرم ﷺ و جهانی بودن رسالت آن حضرت، در کنار کتاب و سنت، به گزارشات تاریخی، هم‌چون انشقاق قمر و جوشش آب از بین انگشتان مبارک آن حضرت استناد می‌کند (همان، ۲۱).

در بحث امامت (فصل چهارم) برای اثبات امامت عامه و خاصه و عصمت امام، از قاعده حکمت و قاعده لطف استفاده می‌کند، و با استناد به آیه ولایت (مائدة: ۵۵)، آیه مباهله (آل عمران: ۶۱)، آیه امامت (بقره: ۱۲۴) و آیه تطهیر (احزاب: ۳۳) و... امامت بلافصل امیرالمؤمنین علیه السلام را اثبات می‌کند (همان، ۲۳). در بحث معاد (فصل پنجم) از آیات و روایات بهره جسته است.

در این رساله، فقط به اثبات عقاید شیعه پرداخته، و متعرض اقوال و آراء مذاهب و متکلمان دیگر نشده است.

اثبات الرجعة: محقق کرکی، در این رساله به تبیین و اثبات رجعت که یکی از معتقدات شیعه می‌باشد، پرداخته است. البته نسبت این رساله به محقق کرکی مورد شک است و اصل رساله هم موجود نیست (حسون، ۱۴۲۳، ۲: ۵۲۶).

جواب السؤال عن اثبات المعدوم: این رساله - که اکنون موجود نیست - پاسخ به پرسشی بوده که فردی درباره معدوم از محقق کرکی کرده است.

المطاعن المجرمیه فی ردّ الصوفیه: در این رساله، صوفیه و مخصوصاً ابومسلم خراسانی مورد انتقاد و مذمت قرار گرفته و حکم و جوب برائت از آنها از طرف محقق کرکی صادر شده است. کلّ سوال و جواب در این رساله یک صفحه بیشتر نیست (حسون، ۱۴۲۳، ۲: ۳۱۰).

رساله صلاة الجمعة: هرچند این رساله فقهی است ولی محقق کرکی در مساله دوم از این رساله به بحث ولایت فقیه و جانشینی فقیه عادل امامی از جانب حضرات معصومان علیهم السلام در زمان غیبت پرداخته است. وی با استناد به اجماع و روایات مختلف، مخصوصاً حدیث عمر بن حنظله به اثبات این امر مهم می‌پردازد. هر چند روش ایشان کاملاً نقلی است ولی می‌کوشد محتوای نقلی را در قالب و ساختاری عقلی ارائه کند (همان، ۴: ۲۶۳؛ حسینی زاده، ۱۳۸۷، ۸۶).

۳) کارکرد علوم در روش شناسی کلامی محقق کرکی

علم کلام، هم‌چنان‌که بر بسیاری از علوم، به ویژه علوم دینی و انسانی به طور مستقیم یا غیر مستقیم، تاثیرگذار است، از علوم عقلی و نقلی بسیاری نیز بهره می‌گیرد. در این‌جا به علمی که محقق کرکی در کتب و پژوهش‌های کلامی خود از آنها بهره گرفته است، اشاره می‌کنیم.

الف) استفاده از علوم عقلی

۱. معرفت شناسی

معرفت شناسی به صورت یک علم مدون، از علوم جدید و پدیده‌های نوین به شمار می‌رود، ولی عده‌ای از متکلمان اسلامی در طلوع آثار کلامی خود، برخی از مباحث آن مانند: امکان معرفت، اقسام معرفت، ابزار و راه‌های معرفت و پاسخ به شبهات سوفسطائیان و شکاکان را بررسی کرده‌اند (به طور نمونه، ر.ک: حلی، ۱۴۱۳، ۱۸۱؛ تفتازانی، ۱۴۰۹، ۱: ۱۸۹؛ رازی، ۱۴۱۱، ۸۱؛ طوسی، ۱۴۰۵، ۴۵)؛ چنان‌که عده‌ای دیگر از متکلمان در مباحث مربوط به نفس و مقوله کیف (در مبحث مربوط به جواهر و اعراض) درباره‌ی معرفت بحث کرده‌اند (به طور نمونه، ر.ک: لاهیجی، بی‌تا، ۲: ۳۹۵؛ همو، ۱۳۸۳، ۱۴۷). فلاسفه اسلامی نیز در فصل‌ها و مناسبت‌های گوناگون، مباحث بسیار ارزنده‌ای را در این باره بیان کرده‌اند (ر.ک: صدرالمطالین، ۱۹۸۱، ۱: ۲۶۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۶، ۲۵۰-۲۵۶؛ مطهری، ۱۳۷۱، ۳۶؛ همو، بی‌تا، ۱: ۹۵؛ همو، ۱۴۰۴، ۱: ۲۵۵). محقق کرکی، درباره‌ی مباحث معرفت شناسی بحثی مطرح نکرده، ولی از مفاهیم و مسائل آن در موارد لزوم، بهره گرفته است. بهره‌گیری از علم ضروری و بدیهی (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۳۵)، مشاهدات و متواترات (همان، ۳۰)، و اولیات (همان، ۶۰) از آن جمله است.

۲. منطق

آشنایی با منطق و کاربرد آن در همه علوم- به ویژه علوم عقلی- ضروری است. براین اساس، عموم متکلمان، از قواعد منطقی برای اهداف کلامی خود بهره گرفته‌اند، اما برخی از آنان، در تألیفی جداگانه (مانند: تهذیب المنطق تفتازانی، تجرید المنطق خواجه نصیرالدین طوسی و...)، یا در مطلع آثار کلامی خود (مانند: قواعد المرام ابن میثم بحرانی، ارشاد الطالبین فاضل مقداد، معارج الافهام احمد کفعمی) مسایل منطقی را طرح کرده‌اند. محقق کرکی دارای اثر مستقل منطقی نیست، ولی در اولین

مسأله از رساله «ثنتاعشرة مسألة» به مباحث مقدماتی الفاظ از جمله مفرد، مرکب، مجاز و اقسام دلالت پرداخته است (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۳: ۱۱۷). وی در مباحث مختلف کلامی از قواعد منطقی استفاده کرده است. بهره‌گیری از قیاس اقترازی در اثبات ملعون بودن کسی که به علی علیه السلام ظلم کرده است (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۴۶)، استفاده از برهان خلف برای اثبات لطف بودن امامت (همان، ۴۷)، مساوی بودن ظلم به علی علیه السلام با ظلم به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله (همان، ۴۵)، بهره‌گیری از قیاس و برهان خفی (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۱: ۶۰-۶۱) و تمثیل (همو، ۱۴۰۳، ۲۸) از آن جمله است.

۳. فلسفه

محقق کرکی در شمار آن دسته از متکلمان شیعی است که از روش عقلی-فلسفی بهره گرفته و پاره‌ای از مفاهیم و قواعد فلسفی و آراء فلاسفه و حکماء را در خدمت اثبات عقاید دینی قرار داده است. به طور نمونه، موجودات را به ممکن و واجب تقسیم کرده، و این‌گونه تبیین می‌کند: ممکنات حادث هستند برخلاف واجب تعالی، لذا جسم و عرض و جوهر و مرکب نمی‌باشد؛ چرا که این‌ها از اوصاف حادث هستند (همو، ۱۴۰۹، ۱: ۶۰).

هم‌چنین در بحث حدوث عالم (اعم از مادیات و مجردات)، از مؤثر بودن واجب تعالی (همان، ۳: ۱۱۸)، و نیز در بحث حدوث ممکنات به قدیم زمانی، علت، معلول، امکان، محل حوادث بودن و عدم تخلف‌پذیری معلول از علت تأمه سخن به میان آورده است (همان، ۱۲۰)، و در پایان می‌گوید ذات واجب تعالی، غایت و غرض فعلی خداوند می‌باشد (همان، ۱۲۱).

وی در برخی مسائل، ادله فلاسفه را بر آراء دیگر ترجیح داده است. به طور مثال در بحث حدوث عالم، نظر حکماء و متکلمان را تقریر کرده و در پایان می‌گوید: «قول الحکیم اقرب» (همان، ۱۱۹).

در پایان یادآور می‌شویم که در آثار محقق کرکی، موردی یافت نشد که از علوم طبیعی یا ریاضی و مانند آنها استفاده کرده باشد.

ب) استفاده از علوم نقلی

محقق کرکی، در بیشتر علوم تبخّر داشته و آثار متعددی از وی بر جای مانده است، از جمله: علوم، علم ادبیات اعم از لغت، صرف، نحو، معانی، بیان و... است. هر چند ایشان در زمینه ادبیات عرب دارای اثر مستقلی نیست، ولی در کتب مختلف فقهی، اصولی و کلامی خود از ادبیات استفاده وافری برده است، که نمونه‌هایی را یادآور می‌شویم:

ایشان، پس از بیان معنای لفظ جلاله «الله» و «رب»، منشأ اشتقاق کلمه «الرحمن» و «الرحیم» را کلمه رحمة دانسته و گفته است: رحمت رحمانیه مختص به دنیا و رحمت رحیمیه مختص به آخرت است (حسون، ۱۴۲۳، ۳: ۱۷).

هم‌چنین در معنای لغوی لعن (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۲۱)، بضعه (همان، ۸۴)، المحادّة (همان، ۲۶) و استفهام تقریری بودن همزه برای تنبیه در فراز «أست أولى بکم من أنفسکم» (همان، ۵۵) و دلالت «إنما» بر حصر، عطف «الذین» بر «الله» در آیه شریفه ۵۵ از سوره مائده، بررسی استثناء «آلا» برای اثبات ولایت امیر المومنین علیه السلام در حدیث نبوی «أنت منی بمنزلة هارون...» (همان، ۸۵) و نکته بلاغی وضع ظاهر در موضع ضمیر (همان، ۵۰)، متعدی بودن «من» جاره و بحث مجاز و قرینه بلاغی در ذیل آیه شریفه ۶ مریم و حدیث نبوی «العلماء ورثة الانبیاء» (همان، ۷۳) و... از فنون مختلف صرف و نحو و بلاغت بهره فراوان برده است.

احادیث نبوی و روایات امامان معصوم علیهم السلام یکی از منابع اثبات و تبیین اعتقادات دینی است، و عموم متکلمان اسلامی - البته با تفاوت مشرب و روش - از آن بهره گرفته‌اند. محقق کرکی نیز علاوه بر ادله عقلی و آیات قرآنی، در موارد مناسب، از احادیث معصومان علیهم السلام بهره برده است. از باب نمونه، با استناد به حدیث نبوی «من مات و لم یعرف امام زمانه مات میتة جاهلیة» امامت را از اصول دین می‌داند (حسون، ۱۴۲۳، ۵: ۳۶۱)، هم‌چنین برای اثبات جانشینی اهل بیت علیهم السلام به حدیث نبوی «أصحابی کالنجوم فبأیهم اقتدیتم اهتدیتم» و احادیث دیگر تمسک کرده است (همان، ۳۷۰)، و به خصوص اشاره به واقعه غدیر خم کرده و فرازهایی از فرمایش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم (من کنت مولی فهذا علی مولاه) را نقل می‌کند (همان، ۳۸۴). از طرفی استفاده ایشان از احادیث متعدد در بحث نبوت و امامت (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۱: ۶۱)، حدیث قدسی در بحث افعال خداوند (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۳: ۱۵۹) و از

همه بیشتر در مورد اثبات ولایت امیر المومنین علیه السلام (همان، ۳: ۵۲؛ ۱: ۶۳) به چشم می‌خورد.

از آن‌جا که یکی از منابع معرفت در علم کلام، کتاب و سنت است و بهره‌گیری از آن‌ها مبتنی بر قواعد اصول فقه می‌باشد متکلم ناگزیر است با تسلط بر مباحث اصولی در موارد لزوم از آن‌ها استفاده نماید. محقق کرکی از فقیهان برجسته و نامدار شیعه به شمار می‌رود که بر مباحث و قواعد اصولی و فقهی اشراف و تسلط کافی داشته و در برخی موارد به آنها پرداخته است.

به طور مثال در بحث اثبات امامت امیر المومنین علیه السلام به آیه «اکمال دین» استناد کرده و بحث‌های اصولی هم‌چون اجماع، عام، خاص، ظهور و خلاف ظاهر را مطرح می‌کند (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۴۷). هم‌چنین از منطوق آیه و نص (همان، ۵۰)، تخصیص و قرینه صارفه بر اراده معنای مجاز (همان، ۷۵)، تواتر (همان، ۹۴) و طریق اولویت (همان، ۶۶) استفاده کرده است.

استنادهای تاریخی، سهم مهمی در مباحث کلامی مربوط به نبوت و امامت دارد، لذا آشنایی با تاریخ اسلام برای متکلم، ضروری است، چنان‌که در بحث‌های مربوط به ادیان، مکاتب و مذاهب نیز آگاهی از تاریخ لازم است. محقق کرکی به تاریخ اسلام، وقوف کامل داشته و در مباحثی مانند نبوت و امامت و مظلومیت حضرت زهرا علیها السلام علاوه بر استناد به آیات و روایات، از نقل‌های تاریخی نیز بهره برده است. معجزات و کرامات پیامبر اکرم و امیر المؤمنین علیه السلام مانند انشقاق قمر، جوشیدن آب از میان انگشتان (همان، ۶۱)، از جای در آوردن درب خیبر، ردّ الشمس (همان، ۶۲) و منع ارث حضرت زهرا علیها السلام (همان، ۶۳) از آن جمله است.

در پایان یادآور می‌شویم که در آثار محقق کرکی، موردی یافت نشد که از علوم طبیعی، ریاضی و مانند آن‌ها استفاده کرده باشد.

۴) جایگاه معرفت عقلی در روش کلامی محقق کرکی

مسائل علم کلام به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند، برخی مسائل ما قبل وحی هستند (پیشا و حیانی)، یعنی بدون در نظر گرفتن وحی باید اثبات شوند و در مقام اثبات، مقدم بر وحی می‌باشند. و برخی دیگر، پس از وحی هستند (پسا و حیانی)؛ این دسته به نوبه خود دو گونه‌اند: برخی مسائل، تنها متوقف بر نقل هستند

و به هیچ‌وجه با عقل قابل اثبات نیستند، مانند جزئیات معاد (صراط، میزان، کتاب و...)، و برخی دیگر را، هم از طریق عقل می‌توان اثبات کرد و هم از طریق نقل، مانند ضرورت وجود امام و عصمت و افضلیت امام.

در خصوص دسته سوم، وی مانند سایر متکلمان برای اثبات مسائل «پیشاوحیانی» از عقل و براهین عقلی استفاده می‌کند، البته گاهی اوقات به عنوان مؤید از نقل و نصوص بهره برده است. به طور مثال ایشان درباره اصل توحید و اثبات صفات خداوند، علاوه بر عقل، دلیل نقلی نیز اقامه کرده؛ با این تفاوت که اول از راه عقل و ادله عقلی آن را اثبات می‌کند، سپس از نقل نیز مؤیداتی ارائه می‌دهد (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۱: ۶۰)، هم‌چنین برای اثبات غایت و غرض افعال الهی از ادله عقلی بهره برده سپس از نصوص مویداتی را متذکر می‌شود (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۳: ۱۲۱)، ولی در بحث حدوث عالم و کیفیت آن صرفاً از ادله عقلی استفاده کرده و نظر حکماء را بر متکلمان ترجیح می‌دهد و اشاره‌ای به ادله نقلی نمی‌کند (همان، ۱۱۸).

روش ایشان در مسائل دسته دوم که متوقف بر نقل هستند نیز مانند سایر متکلمان شیعه، نقلی است و می‌کوشد با آیات و روایات به اثبات آنها بپردازد (در ادامه خواهد آمد).

در مسائل دسته سوم، نیز می‌کوشد از ادله عقلی استفاده کند، و تا جایی که امکان دارد مساله را به صورت برهانی و در قالب قیاس مطرح کند، ولی با این تفاوت که صبغه نقل بیشتر از عقل است.

با بررسی آثار کلامی محقق کرکی، به این نتیجه می‌رسیم که ایشان از عقل و تفکر عقلی در سه مرحله استفاده می‌کند: ۱. اثبات عقاید؛ ۲. استنباط عقاید؛ ۳. دفاع از عقاید. بر این اساس، ایشان حجیت عقل را پذیرفته و در مباحث اعتقادی به نحو شایسته و بایسته از آن بهره‌گیری کرده است، که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در مباحث مربوط به ذات، صفات و افعال الهی ملاحظه کرد (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۳: ۱۲۰).

۵) معرفت نقلی در روش کلامی محقق کرکی

از بحث پیشین به دست آمد که محقق کرکی در آن دسته از مسائل کلامی که اثبات آنها از طریق عقل و نقل ممکن است، رویکرد نقلی داشته و از عقل بهره کمتری گرفته است؛ مانند اثبات نبوت (حسون، ۱۴۲۳، ۳: ۳۳) و امامت خاصه (اثبات امامت

امیرالمؤمنین (علیه السلام) (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۴۷).

وی، در این مباحث، علاوه بر استدلال عقلی، از آیات قرآن، روایات و تاریخ نیز استفاده کرده است؛ ولی برای خاتمیت نبوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فقط به قرآن تمسک جسته است (همان). محقق کرکی، زمانی که از قرآن استفاده می‌کند و آیه‌ای را به عنوان دلیل ذکر می‌کند، روایات شأن نزول و تبیین آیات را نیز از منابع اهل سنت و شیعه نقل کرده، و در پایان جمع‌بندی کرده و نظر خود را بیان می‌کند. مثلاً در بحث امامت خاصه برای اثبات امامت بلافضل امیرالمؤمنین (علیه السلام)، آیه ولایت (مائده: ۵۵)، آیه مباهله (آل عمران: ۶۱)، آیه امامت (بقره: ۱۲۴)، آیه تطهیر (احزاب: ۳۳) و... را مستند قرار داده و به بیان شأن نزول، تفسیر و احادیث مربوط به آن پرداخته و در پایان، اشکالات مطرح شده را نیز پاسخ می‌دهد (همان، ۳۴؛ محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۴۷ و ۵۲ و ۸۵ و ۹۵؛ محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۱: ۶۳).

هم‌چنین در باب امامت امیرالمؤمنین (علیه السلام) و مظلومیت حضرت زهرا (علیها السلام) به روایات متواتر، اجماع و تاریخ نیز استناد می‌کند (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۴۷ و ۶۱ و ۶۲ و ۶۳ و ۹۴).

گفتنی است که محقق کرکی در بهره‌گیری از ادله نقلی نیز کوشیده است آن‌ها را در چارچوب قیاس منطقی بیان کند، و محتوای نقلی را در قالب و ساختار عقلی ارائه کند.

۶) روش برخورد محقق کرکی با آراء و مکاتب دیگر

از نکاتی که در روش شناسی محقق کرکی به چشم می‌خورد توجه ایشان به نظرات مخالفان و نحله‌های دیگر و بیان آراء و نظرات فلاسفه و متکلمان می‌باشد. ایشان برای تبیین مسائل اعتقادی، هم به آراء فلاسفه توجه دارد و هم به آراء متکلمان، و پس از نقد و بررسی، نظر صحیح را بر می‌گزیند. مثلاً در بحث حدوث عالم از مرحوم خواجه با عنوان افضل المحققین تعبیر کرده و استدلال‌های وی بر حدوث عالم را باز گفته است (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۳: ۱۱۹) و در مواردی، پس از نقل دیدگاه حکما و متکلمان، دیدگاه حکما را ترجیح داده است (همان). در جایی، از تفتازانی با عنوان علامه تعبیر کرده و پس از نقل دیدگاه وی، با رعایت ادب، آن را نقد کرده است (همان، ۱۶۱). در مواردی، از عالمان اهل سنت، با عبارت «معظم رجال و

محدثان اهل سنت» تعبیر کرده است (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۹۴)؛ با این حال، نسبت به نواصب و معاندان امیر المومنین علیه السلام، برخوردی شدید دارد و آنان را مورد لعن و نفرین قرار داده است (محقق کرکی، ۱۴۰۹، ۲: ۲۲۵-۲۳۰).

در مورد شأن نزول آیه شریفه ﴿إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً﴾ (احزاب: ۳۳) قول بعض اهل نصب و عناد را مطرح کرده و آن را باطل می‌داند (محقق کرکی، ۱۴۰۳، ۹۴).

نتیجه گیری

اگرچه علم فقه، تخصص اصلی محقق کرکی بوده است، ولی ورود ایشان به عرصه کلام نشان از اهتمام وی به مسائل اعتقادی دارد، ایشان با نگاهی جامع نسبت به جریانات و شبهات مطرح در جامعه به پاسخگویی و تبیین اعتقادات پرداخته و برای حل گزاره‌های دینی مخصوصاً در بحث اثبات ولایت امیر المومنین علیه السلام از روش‌های مختلف عقلی و نقلی استفاده کرده و از علوم مختلفی چون ادبیات، منطق، تاریخ، حدیث و... بهره برده و با توجه به جایگاه ممتاز علمی اجتماعی خود، نقش ویژه‌ای را در تبیین صحیح عقاید حقه و مبارزه با انحرافات اعتقادی، ایفا کرده است.

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۴۰۳ق، *الذريعة إلى تصانيف الشيعة*، بيروت، دار الأضواء.
۲. ، ۱۴۳۰ق، *طبقات اعلام الشيعة*، قم، دار احیاء التراث العربی.
۳. امین، محسن، ۱۴۰۳ق، *أعيان الشيعة*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
۴. بحرانی، ابن میثم، ۱۴۰۶ق، *قواعد المرام فی علم الکلام*، قم، انتشارات مکتبه آیت الله مرعشی نجفی.
۵. بحرانی، شیخ یوسف، بی تا، *لؤلؤ البحرین*، محقق: محمد صادق بحر العلوم، قم، موسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۶. تفتازانی، سعد الدین، ۱۴۰۹ق، *شرح المقاصد*، قم، انتشارات الشریف الرضی.
۷. حسون، محمد، ۱۴۲۳ق، *حیة المحقق الکرکی و آثاره*، تألیف و تحقیق: محمد حسون، تهران، منشورات احتجاج.
۸. حسینی زاده، سید محمد علی، ۱۳۸۷ش، *اندیشه سیاسی محقق کرکی*، قم، موسسه بوستان کتاب.
۹. حلّی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۳ق، *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*، قم، انتشارات مؤسسه نشر اسلامی.
۱۰. خوانساری، محمد باقر بن زین العابدین، ۱۳۹۰ق، *روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات*، قم، دهقانی (اسماعیلیان).
۱۱. جمعی از مؤلفان، ۱۴۲۴ق، *معجم طبقات المتکلمین*، قم، مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.
۱۲. رازی، فخرالدین، ۱۴۱۱ق، *المحصل*، عمان، انتشارات دارالرازی.
۱۳. سبحانی، جعفر، بی تا، *المحقق الکرکی رجل العلم و السیاسة*، کتابخانه موجود در سایت معظم له، <http://tohid.ir>
۱۴. صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم، ۱۹۸۱م، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة*، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث.
۱۵. طباطبایی، محمد حسین، ۱۴۱۶ق، *نهایة الحکمة*، قم، انتشارات مؤسسه نشر

- اسلامی.
۱۶. طوسی، محمد بن محمد بن حسن، ۱۳۷۵ش، شرح الاشارات و التنبیها مع *المحاكمات*، قم، انتشارات بلاغت.
۱۷.، ۱۴۰۷ق، *تجريد الاعتقاد*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۸. قسطنطنی، مصطفی بن عبدالله، ۱۴۰۲ق، *كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون*، قم، دارالفکر.
۱۹. قمی، عباس، ۱۳۶۸ش، *الكنی و الألقاب*، تهران، مكتبة الصدر.
۲۰. کفعمی، احمد بن علی، ۱۴۳۰ق، *معارج الافهام الى علم الكلام*، كربلا، مكتبة و دار مخطوطات العتبة العباسية المقدسة.
۲۱. لاهیجی، فیاض، بی تا، *سوارق الالهام*، اصفهان، انتشارات مهدوی.
۲۲.، ۱۳۸۳ش، *گوهر مراد*، تهران، انتشارات سایه.
۲۳. محقق کرکی، علی بن حسین عاملی، ۱۴۰۳ق، *ترجمه نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت*، مترجم: ابوتراب هدائی، مشهد مقدس، انتشارات رضوی.
۲۴.، ۱۴۰۹ق، *رسائل المحقق الكرکی*، تحقیق: محمد حسون، قم، مكتبة آیت الله مرعشی نجفی.
۲۵. مطهری، مرتضی، ۱۳۹۲ش، *کلیات علوم اسلامی*، تهران، انتشارات صدرا.
۲۶.، بی تا، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، قم، انتشارات دارالعلم.
۲۷.، ۱۴۰۴ق، *شرح مبسوط منظومه*، تهران، انتشارات حکمت.
۲۸.، ۱۳۷۱ش، *مساله شناخت*، قم، انتشارات صدرا.
۲۹. مقداد، فاضل، ۱۴۰۵ق، *ارشاد الطالبین الى نهج المسترشدين*، قم، انتشارات مكتبة آیت الله مرعشی نجفی.
۳۰. یزدی، عبدالله، ۱۴۰۸ق، *حاشیه ملا عبدالله علی تهذیب المنطق*، قم، انتشارات اسماعیلیان.